

Demarkacja granic wewnętrznych Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej

Po IV rozbiorze

Podczas kongresu wiedeńskiego zamykającego okres wojen napoleońskich Rosja 3 maja 1815 r. podpisała konwencje z Prusami i Austrią stanowiące o podziale Księstwa Warszawskiego. Traktat podziałowy włączono do dokumentu końcowego kongresu z 9 czerwca 1815 r.

Henryk Bartoszewicz

Na mocy tego aktu, w historiografii polskiej określanego mianem czwartego rozbioru Polski, z części środkowej i wschodniej księstwa utworzono Królestwo Polskie, nazywane także Królestwem Kongresowym, które pozostawało w unii personalnej z Rosją. Pod panowaniem Prus znalazło się ustanowione podczas kongresu wiedeńskiego Wielkie Księstwo Poznańskie składające się z de-

partamentu poznańskiego, części departamentów bydgoskiego i kaliskiego oraz ziemi chełmińskiej z Toruniem. Austria zagarnęła okręg Wieliczki. Ponadto powstało Wolne Miasto Kraków pozostające pod protektoratem trzech zaborców.

W myśl artykułu 83 Konstytucji Królestwa Polskiego z 27 listopada 1815 r. wprowadzono podział kraju na województwa (*Dziennik Ustaw Królestwa Polskiego*, t. 1, s. 50). Z tekstu Konstytucji wynika, iż powiaty utrzymano jedynie dla potrzeb wyborczych i sądowych. Postanowienie namiestnika Królestwa Polskiego Józefa Zajączka z 16 stycznia 1816 r.

dzieliło kraj na 8 województw: krakowskie (z siedzibą w Miechowie, później w Kielcach), sandomierskie (z siedzibą w Radomiu), kaliskie, lubelskie, płockie, mazowieckie (z siedzibą w Warszawie), podlaskie (z siedzibą w Siedlcach) i augustowskie (z siedzibą w Suwałkach). Akt ten wprowadził także nową jednostkę terytorialną – obwody. Każde województwo składało się z 3-7 obwodów, których łącznie było 39. Utrzymano także dawny podział na powiaty jako okręgi wyborcze i sądowe – 1-3 w każdym obwodzie – w sumie 77 (*Dziennik Ustaw Królestwa Polskiego*, t. 1, s. 115-120).

Demarkację wewnętrzną rozpoczęto dopiero w 1819 r. na polecenie władz rosyjskich. Zadanie wykreślenia granic województw i obwodów powierzono topografom Kwaternmistrzostwa Generalnego armii Królestwa Polskiego. Podstawą do prac kartograficznych w tym zakresie była *Semitopograficzeskaja karta inostrannym wladienijam po zapadnoj granice Rossijskoj Imperii*, w skali

1. Kopia fragmentu mapy A. Mayera von Heldensfelda, 1810 r., AGAD, KRW, 88, s.63





2. Arkusz mapy topograficznej Królestwa Polskiego z oznaczoną wsią Pilaszkowice z przysiółkiem Chodołowka, 1839-1843 r., Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, AGAD, Zb. Kart. 75-1, kol. VI sek. X

czyńskiego były za mało dokładne i zażądano przesłania spisów według zalecenia z 25 lutego. Spisy komisje wojewódzkie przygotowywały bardzo powoli mimo ponownego wezwania z czerwca 1819 r. Pierwsza żądaną dokumentację przesłała 19 lipca komisja województwa plockiego. Natomiast komisja województwa kaliskiego za zgodą kwatermistrza generalnego M. Haukego, zamiast spisu, przekazała komisarzom mapę Prus Południowych Davida

Gilly'ego z granicami obwodów i powiatów oznaczonymi barwnymi liniami. W sierpniu 1919 r. zwrócono się do namiestnika Józefa Zajączka, aby skłonił 6 pozostałych komisji do jak najszybszego wykonania polecenia Komisji Rządowej Wojny.

Intervencja namiestnika odniosła wreszcie pożądaný rezultat. 27 sierpnia komisja województwa mazowieckiego zakończyła, rozpoczęte w lipcu, nadsyłanie spisów ułożonych departamentami. Następnego dnia komisja województwa krakowskiego przekazała spis i mapę. W sierpniu spisy nadesłały także

komisje województw podlaskiego, augustowskiego i lubelskiego. W przypadku województwa sandomierskiego konieczny był wyjazd kpt. Heilmeiera do Radomia i sfinalizowanie prac na miejscu. We wrześniu 1819 r. cały niezbędny materiał był zgromadzony. Ponieważ nie w całości spełniał on oczekiwania komisarzy demarkacyjnych, zwrócono się bezpośrednio do komisji obwodowych o szczegółowe informacje dotyczące położenia niektórych wsi pogranicznych i ich przynależności do obwodów.

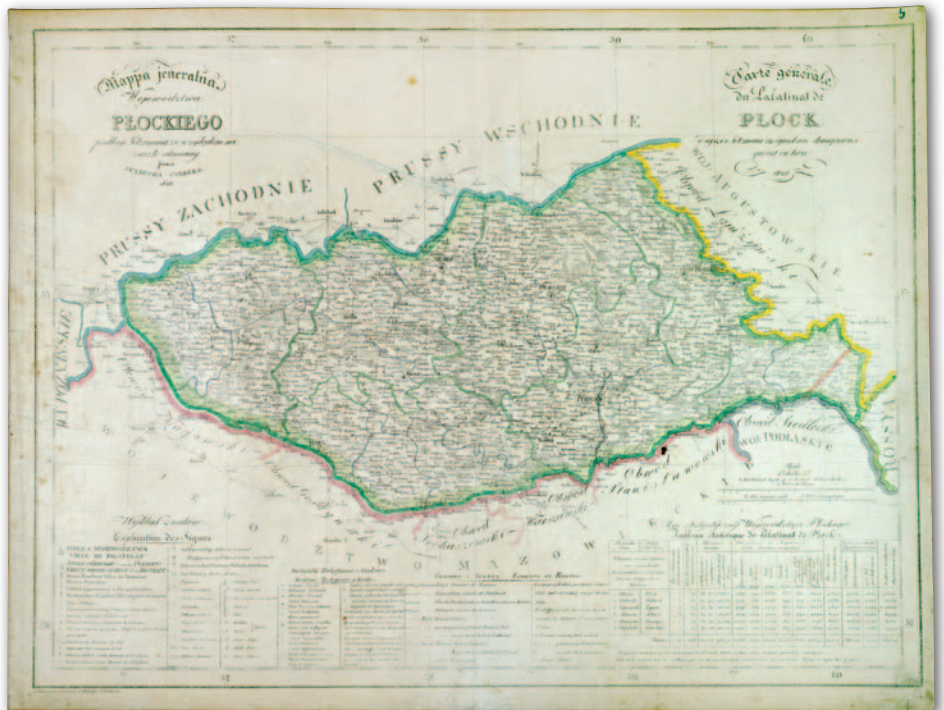
W listopadzie i grudniu 1819 r. Pełczyński i Heilmeier otrzymali materiały w sprawach budzących wątpliwości w kwestii wytyczenia granic kilku obwodów (m.in. olkuskiego, stopnickiego, michałowskiego i kieleckiego w woj. krakowskim). W końcu tegoż roku zakończono demarkację wewnętrzną Królestwa Polskiego. Granice województw i obwodów zostały wykreślone na mapie nadesłanej z Petersburga, która z oznaczonym na niej podziałem administracyjnym Królestwa powróciła do stolicy Rosji. Stała się ona podstawą wydanej przez „Wojenno Topograficzeskoye Depo” w 1820 r. w Petersburgu *Semitopograficzeskoy karty Carstwa Polskago*, w skali około 1:252 000, złożonej z 6 arkuszy i skorowidza, która była wyodrębnioną częścią opublikowanej w tym samym roku, uaktualnionej wersji mapy zatytułowanej *Semitopograficzeskaja karta inostrannym wladienijam po zapadnoj granicy Rossijskoy Imperii*.

Pełczyński i Heilmeier granice województw i obwodów nanieśli także na ma-

około 1:252 000, wydana przez „Wojenno Topograficzeskoye Depo” w 1812 r., złożona z 92 arkuszy i 4 arkuszy połówek. Użycie tej mapy do demarkacji wewnętrznej Królestwa Polskiego wymagało jej aktualizacji, wprowadzenia uzupełnień i poprawek. Pracami tymi kierował generalny kwatermistrz wojska polskiego generał Maurycy Hauke. Na początku 1819 r. Hauke otrzymał z Petersburga egzemplarz *Semitopograficzeskoy karty (...)*, na którym miał zostać oznaczony nowy podział administracyjny Królestwa na województwa i obwody. Realizację tego zadania kwatermistrz generalny powierzył ppłk. Michałowi Pełczyńskiemu i kpt. Ludwikowi Heilmeierowi.

Prace nad szczegółowym wykreśleniem granic województw i obwodów okazały się zadaniem trudnym, ponieważ nie dysponowano stosownymi do tego celu dokładnymi mapami topograficznymi, a ponadto Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji (o randze ministerstwa) nie posiadała dokumentacji opisowej niezbędnej do przeprowadzenia demarkacji wewnętrznej. 25 lutego komisje wojewódzkie (organy kolegialne sprawujące władzę wykonawczą) otrzymały polecenie Komisji Rządowej Wojny nadsyłania komisarzom granicznym w okresie dwóch tygodni map swoich województw z podziałami na powiaty i obwody. W przypadku braku dokładnej mapy komisja miała opracować listę wszystkich miast, wsi, folwarków oraz budowli wolnostojących, takich jak młyny i karczmy. Spisy mały być sporządzone z podziałem na powiaty i parafie.

Mapy przekazane przez komisje wojewódzkie: plocką, lubelską, sandomierską i augustowską, według oceny ppłk. Peł-



3. Mapa województwa plockiego, 1827 r., Atlas Królestwa Polskiego, AGAD, Zb. Kart. 537-1, s. 5

TABELLA POZIOMYCH I TRAKTOWYCH GŁÓWNYCH KRÓLESTWA POLSKIEGO.
Z WARSZAWY STOLICY KRÓLESTWA POLSKIEGO.

POZIOME KRAJE NA WSKAZOWANIE, ZE WSKAZI PRZYBYŁY

I. W. KRAKOWSKIE
II. I. KRAKOWSKIE
III. I. KRAKOWSKIE
IV. I. KRAKOWSKIE
V. I. KRAKOWSKIE
VI. I. KRAKOWSKIE
VII. I. KRAKOWSKIE
VIII. I. KRAKOWSKIE
IX. I. KRAKOWSKIE
X. I. KRAKOWSKIE
XI. I. KRAKOWSKIE
XII. I. KRAKOWSKIE
XIII. I. KRAKOWSKIE
XIV. I. KRAKOWSKIE
XV. I. KRAKOWSKIE
XVI. I. KRAKOWSKIE
XVII. I. KRAKOWSKIE
XVIII. I. KRAKOWSKIE
XIX. I. KRAKOWSKIE
XX. I. KRAKOWSKIE
XXI. I. KRAKOWSKIE
XXII. I. KRAKOWSKIE
XXIII. I. KRAKOWSKIE
XXIV. I. KRAKOWSKIE
XXV. I. KRAKOWSKIE
XXVI. I. KRAKOWSKIE
XXVII. I. KRAKOWSKIE
XXVIII. I. KRAKOWSKIE
XXIX. I. KRAKOWSKIE
XXX. I. KRAKOWSKIE

Imię i Kł.	Imię i Kł.	Imię i Kł.	Imię i Kł.	Imię i Kł.	Imię i Kł.	Imię i Kł.	Imię i Kł.	Imię i Kł.	Imię i Kł.	Imię i Kł.	Imię i Kł.	Imię i Kł.	Imię i Kł.	Imię i Kł.	Imię i Kł.
I. Do Krowka	II. Do Krowka	III. Do Krowka	IV. Do Krowka	V. Do Krowka	VI. Do Krowka	VII. Do Krowka	VIII. Do Krowka	IX. Do Krowka	X. Do Krowka	XI. Do Krowka	XII. Do Krowka	XIII. Do Krowka	XIV. Do Krowka	XV. Do Krowka	XVI. Do Krowka

1. Do Tomaszowa	2. Do Tomaszowa	3. Do Tomaszowa	4. Do Tomaszowa	5. Do Tomaszowa	6. Do Tomaszowa	7. Do Tomaszowa	8. Do Tomaszowa	9. Do Tomaszowa	10. Do Tomaszowa
-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	------------------

WYKAZ ED DO MIAST, WSI I M. WYKAZANICH NA MAPIE

MIĘDZYKRAJ NA MAPIE

1. Miasta i wsie i miasteczka.
2. Miasta i wsie i miasteczka w granicach państwa.
3. Miasta i wsie i miasteczka w granicach państwa.
4. Miasta i wsie i miasteczka w granicach państwa.
5. Miasta i wsie i miasteczka w granicach państwa.
6. Miasta i wsie i miasteczka w granicach państwa.
7. Miasta i wsie i miasteczka w granicach państwa.
8. Miasta i wsie i miasteczka w granicach państwa.
9. Miasta i wsie i miasteczka w granicach państwa.
10. Miasta i wsie i miasteczka w granicach państwa.

WARSZAWA

1. Do Tomaszowa	2. Do Tomaszowa	3. Do Tomaszowa	4. Do Tomaszowa	5. Do Tomaszowa	6. Do Tomaszowa	7. Do Tomaszowa	8. Do Tomaszowa	9. Do Tomaszowa	10. Do Tomaszowa
-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	------------------

WYKAZ ED DO MIAST, WSI I M. WYKAZANICH NA MAPIE

MIĘDZYKRAJ NA MAPIE

1. Miasta i wsie i miasteczka.
2. Miasta i wsie i miasteczka w granicach państwa.
3. Miasta i wsie i miasteczka w granicach państwa.
4. Miasta i wsie i miasteczka w granicach państwa.
5. Miasta i wsie i miasteczka w granicach państwa.
6. Miasta i wsie i miasteczka w granicach państwa.
7. Miasta i wsie i miasteczka w granicach państwa.
8. Miasta i wsie i miasteczka w granicach państwa.
9. Miasta i wsie i miasteczka w granicach państwa.
10. Miasta i wsie i miasteczka w granicach państwa.

BALISZKI TRAKTY GŁÓWNE I TRAKTY LUDZKIE

1. Do Tomaszowa	2. Do Tomaszowa	3. Do Tomaszowa	4. Do Tomaszowa	5. Do Tomaszowa	6. Do Tomaszowa	7. Do Tomaszowa	8. Do Tomaszowa	9. Do Tomaszowa	10. Do Tomaszowa
-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	------------------

BALISZKI TRAKTY DO MIAST I KRAJÓW ZA GRANICĄ KRÓLESTWA POLSKIEGO

1. Do Tomaszowa	2. Do Tomaszowa	3. Do Tomaszowa	4. Do Tomaszowa	5. Do Tomaszowa	6. Do Tomaszowa	7. Do Tomaszowa	8. Do Tomaszowa	9. Do Tomaszowa	10. Do Tomaszowa
-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	------------------

POZIOME KRAJE NA WSKAZOWANIE

I. Do Tomaszowa	II. Do Tomaszowa	III. Do Tomaszowa	IV. Do Tomaszowa	V. Do Tomaszowa	VI. Do Tomaszowa	VII. Do Tomaszowa	VIII. Do Tomaszowa	IX. Do Tomaszowa	X. Do Tomaszowa
-----------------	------------------	-------------------	------------------	-----------------	------------------	-------------------	--------------------	------------------	-----------------

POZIOME KRAJE NA WSKAZOWANIE

I. Do Tomaszowa	II. Do Tomaszowa	III. Do Tomaszowa	IV. Do Tomaszowa	V. Do Tomaszowa	VI. Do Tomaszowa	VII. Do Tomaszowa	VIII. Do Tomaszowa	IX. Do Tomaszowa	X. Do Tomaszowa
-----------------	------------------	-------------------	------------------	-----------------	------------------	-------------------	--------------------	------------------	-----------------

POZIOME KRAJE NA WSKAZOWANIE

I. Do Tomaszowa	II. Do Tomaszowa	III. Do Tomaszowa	IV. Do Tomaszowa	V. Do Tomaszowa	VI. Do Tomaszowa	VII. Do Tomaszowa	VIII. Do Tomaszowa	IX. Do Tomaszowa	X. Do Tomaszowa
-----------------	------------------	-------------------	------------------	-----------------	------------------	-------------------	--------------------	------------------	-----------------



WARSZAWA

WARSZAWA

WARSZAWA

WARSZAWA

WYKAZ
ARCHIWALNY MIAST, WSI, ZEMLEWNI, ZAMKÓW, KRASZCZYC I T.
KOLEJNYMI POLSKICH WYDZIAŁAMI I AKI NA W. KRAKOWA, DRZ
W JAKIM WILNO WIZYTOWAŁ NA POŁOŻENIE.

A	Adamów M. Pow.	Adamoń M. Pow.	Adamoń M. Pow.	Adamoń M. Pow.	Adamoń M. Pow.
B	Babice M. Pow.	Babice M. Pow.	Babice M. Pow.	Babice M. Pow.	Babice M. Pow.
C	Cielistwo M. Pow.	Cielistwo M. Pow.	Cielistwo M. Pow.	Cielistwo M. Pow.	Cielistwo M. Pow.
D	Dąbrowa M. Pow.	Dąbrowa M. Pow.	Dąbrowa M. Pow.	Dąbrowa M. Pow.	Dąbrowa M. Pow.
E	Ełk M. Pow.	Ełk M. Pow.	Ełk M. Pow.	Ełk M. Pow.	Ełk M. Pow.
F	Falków M. Pow.	Falków M. Pow.	Falków M. Pow.	Falków M. Pow.	Falków M. Pow.
G	Grodzisk Maz. M. Pow.	Grodzisk Maz. M. Pow.	Grodzisk Maz. M. Pow.	Grodzisk Maz. M. Pow.	Grodzisk Maz. M. Pow.
H	Hajnówka M. Pow.	Hajnówka M. Pow.	Hajnówka M. Pow.	Hajnówka M. Pow.	Hajnówka M. Pow.
I	Iłża M. Pow.	Iłża M. Pow.	Iłża M. Pow.	Iłża M. Pow.	Iłża M. Pow.
J	Jasło M. Pow.	Jasło M. Pow.	Jasło M. Pow.	Jasło M. Pow.	Jasło M. Pow.
K	Kielce M. Pow.	Kielce M. Pow.	Kielce M. Pow.	Kielce M. Pow.	Kielce M. Pow.
L	Lublin M. Pow.	Lublin M. Pow.	Lublin M. Pow.	Lublin M. Pow.	Lublin M. Pow.
M	Maków Maz. M. Pow.	Maków Maz. M. Pow.	Maków Maz. M. Pow.	Maków Maz. M. Pow.	Maków Maz. M. Pow.
N	Nasirów M. Pow.	Nasirów M. Pow.	Nasirów M. Pow.	Nasirów M. Pow.	Nasirów M. Pow.
O	Opatów M. Pow.	Opatów M. Pow.	Opatów M. Pow.	Opatów M. Pow.	Opatów M. Pow.
P	Piotrków Maz. M. Pow.	Piotrków Maz. M. Pow.	Piotrków Maz. M. Pow.	Piotrków Maz. M. Pow.	Piotrków Maz. M. Pow.
Q	Radom M. Pow.	Radom M. Pow.	Radom M. Pow.	Radom M. Pow.	Radom M. Pow.
R	Rawa Maz. M. Pow.	Rawa Maz. M. Pow.	Rawa Maz. M. Pow.	Rawa Maz. M. Pow.	Rawa Maz. M. Pow.
S	Sandomierz M. Pow.	Sandomierz M. Pow.	Sandomierz M. Pow.	Sandomierz M. Pow.	Sandomierz M. Pow.
T	Tarnobrzeg M. Pow.	Tarnobrzeg M. Pow.	Tarnobrzeg M. Pow.	Tarnobrzeg M. Pow.	Tarnobrzeg M. Pow.
U	Ustronie M. Pow.	Ustronie M. Pow.	Ustronie M. Pow.	Ustronie M. Pow.	Ustronie M. Pow.
V	Wąsele M. Pow.	Wąsele M. Pow.	Wąsele M. Pow.	Wąsele M. Pow.	Wąsele M. Pow.
W	Wieliczka M. Pow.	Wieliczka M. Pow.	Wieliczka M. Pow.	Wieliczka M. Pow.	Wieliczka M. Pow.
X	Włoszczowa M. Pow.	Włoszczowa M. Pow.	Włoszczowa M. Pow.	Włoszczowa M. Pow.	Włoszczowa M. Pow.
Y	Yasienice M. Pow.	Yasienice M. Pow.	Yasienice M. Pow.	Yasienice M. Pow.	Yasienice M. Pow.
Z	Zamość M. Pow.	Zamość M. Pow.	Zamość M. Pow.	Zamość M. Pow.	Zamość M. Pow.

4. Mapa administracyjna Królestwa Polskiego, 1830 r., Obraz geograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego, AGAD, Zb. Kart. 524-27

podstawie pomiarów dokonanych przez austriackie służby inżynieryjne i trudno przypuszczać, aby umieszczona na niej wieś Chodołówka nie istniała. Przesłał także wykonaną w Kwatermistrzostwie Generalnym kopię stosownego fragmentu mapy Mayera von Heldensfelda (AGAD, KRW, 88, s. 64 – ryc. 1).

Ostatecznie władze administracji terenowej ustaliły, że Chodołówka istnieje, ale nie jest wsią, tylko taką nazwę nosi grupa domów we wsi Pilaszkowice. Zarówno wieś Pilaszkowice, jak i jej część Chodołówka zostały prawidłowo oznaczone na mapie topograficznej Królestwa Polskiego sporządzonej przez polskie wojskowe służby inżynieryjne i opublikowanej w 1843 r. z datą 1839 r., przy opracowaniu której wykorzystano również materiały wykonane podczas wytyczania granic państwa i dokumentację zgromadzoną w trakcie demarkacji wewnętrznej (ryc. 2). Błąd na mapie Mayera von Heldensfelda najprawdopodobniej powstał w wyniku nieznanności języka polskiego przez inżynierów austriackich i pozyskiwania przez nich informacji o nazwach miejscowych bezpośrednio od ludności.

z ośmiu map województw w skali około 1:535 000, na których na tle sieci hydrograficznej i lasów oznaczono: 1) granice administracyjne, 2) miejscowości posiadające ponad 20 domów, wyróżniając budownictwo zwarte i rozproszone, a miasta prywatne, rządowe, powiatowe, obwodowe i wojewódzkie, 3) drogi zwykle, bite i trakty pocztowe z podaniem odległości między placówkami pocztowymi, wolno stojące karczmy, 4) obiekty przemysłowe i gospodarcze, 5) obiekty oświatowe i sakralne z rozróżnieniem funkcji i wyznania oraz sądy. Każda mapa została zaopatrzona w *Rys statystyczny* złożony z 14 rubryk, w których podano liczby dotyczące obwodów, przedstawiające wielkość ich terytoriów z podziałem na pola uprawne, łąki, pastwiska, ogrody, lasy, zabudowę, drogi i wody oraz liczbę ludności w 1812 i 1824 r., gęstość zaludnienia, a także liczbę domów i kościołów. W *Atlasie* J. Kolberga kolejno umieszczono mapy województw krakowskiego, sandomierskiego, kaliskiego, lubelskiego, płockiego (ryc. 3), mazowieckiego, podlaskiego i augustowskiego.

Ponadto do 1830 r. wydano szereg map administracyjnych Królestwa Polskiego ukazujących podział kraju na województwa i obwody. Do najbardziej interesujących należy *Mappa Polityczna Królestwa Polskiego* sporządzona przez Franciszka Radeckiego zamieszczona w jego opracowaniu *Obraz geograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego* wydanym nakładem autora w 1830 r. w Drukarni Antoniego Gałęzowskiego i Spółki w Warszawie. Mapę litografował Seweryn Oleszczyński na papierze o wymiarach 59,2 x 50 cm, w skali około 1:1 356 000. Oznaczono na niej barwnymi liniami granice województw i obwodów. Natomiast na marginesach mapy umieszczono tabele, w tym *Podział kraju na województwa, obwody i powiaty* (AGAD, Zb. Kart. 524-27 – ryc. 4).

dr Henryk Bartoszewicz

Literatura:
• Bartoszewicz H., *Prace kartograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych w: Z dziejów kartografii*, t. X: *Kartografia Królestwa Polskiego 1815-1915*, pod red. L. Szaniawskiej i J. Ostrowskiego, Warszawa 2000;
• Olszewicz B., *Kartografia polska XIX wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, t. 1, przyg. do wyd. W. Wernerowa, Warszawa 1998
• Olszewicz B., *Polska kartografia wojskowa (Zarys historyczny)*, Warszawa 1921;
• Ostrowska E., Ostrowski J., *Ziemia Królestwa Polskiego na mapach Fryderyka B. Engelhardta*, w: *Z dziejów kartografii*, t. X: *Kartografia Królestwa Polskiego 1815-1915*, pod red. L. Szaniawskiej i J. Ostrowskiego, Warszawa 2000;
• Piasecka J., *Atlasy statystyczne Królestwa Polskiego od Platera (1827) do Romera (1916)*, w: *Z dziejów kartografii*, t. X: *Kartografia Królestwa Polskiego 1815-1915*, pod red. L. Szaniawskiej i J. Ostrowskiego, Warszawa 2000.

łożona między Lublinem i Krasnymstawem. Władze obwodowe lubelskie i krasnostawskie zaprzeczały istnienie takiej wsi na ich terenie. W związku z tym kpt. Heilmeier zwrócił się o wyjaśnienie tej sprawy do komisji wojewódzkiej lubelskiej, podkreślając, że mapa topograficzna Galicji zachodniej została opracowana na

map administracyjnych państwa wydawanych drukiem. W tej grupie kartografików na szczególną uwagę zasługują *Atlas Królestwa Polskiego* opracowany w latach 1826-27 przez Juliusza Kolberga i litografowany w 1827 r. przez Józefa Sławińskiego w warszawskim Instytucie Litograficznym Szkolnym. Składa się on

Materiały zgromadzone przez Pełczyńskiego i Heilmeiera podczas wytyczania granic województw i obwodów były wykorzystywane także do sporządzania